

ગુજરાતી ડાયસ્પોરા સાહિત્ય : સંજ્ઞા વિમર્શ

સાર : ગુજરાતી ડાયસ્પોરા સાહિત્ય વિશે કોઈ સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કે લક્ષણો બાબતે હજી ખાસો વિચાર કરવો પડે તેવી સ્થિતિ છે. ગુજરાતી ડાયસ્પોરાના પ્રશ્નો, એમના સંવેદનોને, એમના વતન પ્રત્યેના લગાવને વ્યક્ત કરતું જે સાહિત્ય લખાયું છે તે પ્રગટ થયું છે તેનો આધાર લઈ ડાયસ્પોરા સાહિત્ય વિશે કોઈ ચોક્કસ નીતિધોરણો નક્કી કરવાનો ઉપક્રમ આ લેખમાં કરવાનો આશય નથી, પણ તેના વિષે થોડા ઘણા સ્પષ્ટ થવાનો હેતુ છે.

છેલ્લાં કેટલાક સમયથી ડાયસ્પોરા સાહિત્ય અને સાહિત્યકારને કેંદ્રમાં રાખીને વિચાર વિમર્શ ચાલી રહ્યો છે. પરંતુ ઘણાં લોકો એ વિષે હજી અનભિજ્ઞ છે. “ડાયસ્પોરા” કોને કહેવામાં આવે છે ડાયસ્પોરા સાહિત્ય, ડાયસ્પોરા ભારતીય સાહિત્ય, ડાયસ્પોરા ગુજરાતી સાહિત્ય એટલે શું? કોને આપણે ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય કહીશું? એનું સ્વરૂપ કેવું હોય, કેવું હોવું જોઈએ આદિ..આદિ વિવિધ પ્રશ્નો આપણી સમક્ષ આવે છે. કેટલાક વિદ્વાનોએ આના વિષે વિચાર કર્યો. સામયિકો અને બ્લોગ માધ્યમે વિચાર ચિંતન ચાલ્યું. દરમિયાન લેખન ચાલતું રહ્યું, સંપાદનો થયાં. ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય અંગે અભ્યાસો થયાં.

ગુજરાતીઓ વિશ્વના ખૂણે ખૂણે ફેલાયેલા છે. એમણે વિદેશોને કર્મભૂમિ બનાવી છે. જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત એ વાત કાંઈ નવી નથી. ગુજરાતીઓની જેમ ભારતીય મૂળના અનેક લોકો વિદેશમાં વસવાટ કરે છે અને પોતાની ભારતીય તરીકેની ઓળખ જાળવી રાખવા સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે. એ માટે સર્જનાત્મક સાહિત્યનું માધ્યમ તેમને મદદરૂપ થાય છે. આમ ભારતીય મૂળના પરદેશમાં વસતા ભારતીયોએ લખેલું સર્જનાત્મક સાહિત્ય એ ભારતીય ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય અને એમાં જેમણે ગુજરાતી ભાષામાં સર્જનાત્મક સાહિત્ય લખ્યું તે ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય.

નિરંજન ભગત સાહેબનો ‘નિર્વાસનનું સાહિત્ય’ શીર્ષક હેઠળ 2005નાં પરબમાં પ્રકાશિત થયેલા લેખમાં કહ્યું છે ‘નિર્વાસનના સાહિત્યનો સદિયોનો ઇતિહાસ છે. યુગોથી અનેક ભાષાઓમાં અનેક સાહિત્ય સ્વરૂપોમાં નિર્વાસનનું સાહિત્ય રચાયું છે, આજે પણ રચાય છે અને આવતીકાલે પણ રચાશે.’ નિર્વાસનને નિરંજન ભગત સાહેબે માનવવિકાસનું આવશ્યક સ્થળાંતર માન્યું છે. આ નિર્વાસન માટે એમણે ‘મનુષ્યની પ્રધાન એષણાઓ - ઈચ્છાઓ અને મહેચ્છાઓ, આકાંક્ષાઓ અને મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ ને કારણે (જાગતી) વિત્તેષણા, જયેષણા, લોકેષણા અને જિજીવિષાને’ જવાબદાર ગણાવ્યાં છે.

આ સ્થળાંતરિત લોકોના બે વર્ગ છે –

1. જેમને કરાર કે અન્ય કોઈ કારણસર મજબૂરીથી વતનને છોડવું પડ્યું હોય . (બ્રિટિશ જેમને મજૂર બનાવીને લઈ ગયા હતા)
2. આમાં એવા લોકો આવે છે જેમણે સ્વેચ્છાએ વધુ સારું ભૌતિક જીવન પામવા માટે વતન છોડ્યું હોય .

આ બે વર્ગમાંથી બીજા વર્ગના લોકો પાસેથી મોટાભાગનું ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય મળે છે

ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્યમાં વાર્તા , નિબંધ , હાસ્યલેખન , નાટક અને પદ્યના પ્રકારોમાં ગઝલ , અછાંદસ,ગીત આદિ સાહિત્ય સ્વરૂપોમાં કામ થયું છે . વિવેચનના ક્ષેત્રમાં હજુ નોંધપાત્ર કામ થયું નથી .

ડાયસ્પોરિક સાહિત્યનું બાહ્ય રૂપ તો એ જ છે જે સાહિત્યમાં હોય છે . પરંતુ, કઈ બાબત ,કયું તત્ત્વ તેને ડાયસ્પોરિક બનાવે છે ? કોઈ કૃતિને ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય તરીકે મૂલવવી હોય તો કઈ પ્રવિધિ- કયા ઓજારોનો ઉપયોગ કરવો ? અન્ય સાહિત્યકૃતિથી એને જુદા પાડતા-વ્યાવર્તક લક્ષણો કયા એ બાબતે કોઈ વિશેષ સામગ્રી હજુ પ્રાપ્ય નથી .

આમ તો પોતાના માપદંડો કૃતિ પોતે જ ઘડતી હોય છે એ સ્વીકારીને ચાલીએ તો પણ કોઈ એક બાબત જે તેને ડાયસ્પોરિક બનાવતી હોય તે વિશે વિચાર કરવો જરૂરી થઈ પડે છે .

ડાયસ્પોરિક સાહિત્યનો રચનાર પોતાના મૂળ નિવાસ ને છોડી વિદેશમાં વસતો હોવો જોઈએ તે એની પહેલી શરત છે . હિંદી શબ્દકોષ ડાયસ્પોરિક લિટરેચરનો અર્થ “ પ્રવાસી સાહિત્ય” એવો આપે છે . ગુજરાતીમાં જો એ અર્થને સ્વીકારીએ તો બધા જ પ્રવાસ લેખકોને ડાયસ્પોરિક સાહિત્યકાર માનવા પડે . હિન્દીમાં ભારતની બહાર અન્ય દેશોમાં વસતા ભારતીય લોકોને પ્રવાસી ભારતીય તરીકે ઓળખે - ઓળખાવે છે . તેમણે લખેલા સાહિત્યને “પ્રવાસી સાહિત્ય ” કહે છે . ગુજરાતીમાં એનો શબ્દસહ અનુવાદ કરીએ તો આપણે પ્રવાસ લેખકોને પણ ડાયસ્પોરિક સર્જકોની હરોળમાં ઊભા કરી દેવાની ભુલ કરી બેસીએ .

નિરંજન ભગત સાહેબે ‘નિર્વાસનનું સાહિત્ય’ એવું નામાભિધાન કરતી વખતે જ ઈચ્છાપૂર્વક નિર્વાસન સ્વીકારનારની મનઃસ્થિતિ વિષે કહ્યું છે કે ‘ સ્વૈચ્છિક નિર્વાસન એક મહાન સાહસ છે ... એક સ્થળમાંથી એક સમાજમાંથી એની ભાષા અને સંસ્કૃતિમાંથી નિર્મૂલ થવું અને સ્વૈચ્છાએ સ્થળાંતર કરવું અને અન્ય સ્થળ અને અન્ય સમાજમાં, એની ભાષામાં અને સંસ્કૃતિમાં દૃઢમૂલ થવાનો પુરુષાર્થ કરવો એ નાનુસૂનું સાહસ નથી’ (પૃ . 31,32 પરબ - 2005)

સુમન શાહ તેમના ‘અનુઆધુનિકતાવાદ અને આપણે’ એ ગ્રંથમાં ‘ ડાયસ્પોરા લિટરેચર ’ નામના લેખમાં ડાયસ્પોરાની સંવેદના કેવી હોય તે સ્પષ્ટ કરે છે – ‘ વિદેશ વસવાટનું એક પરિણામ તે ઓળખ લોપ , વ્યક્તિતા લોપ :તમે ભારતીય નથી, બિન ભારતીય છો . પણ બિન ભારતીય એટલે શું ? કશું નહિ ! અંદરથી ભારત છૂટ્યું ન હોય એટલે નિરંતરની લાગણી એ જ હોય કે હું ભારતીય છું . પણ એવા ભારતીય હોવું એટલે શું ? કશું નહિ ! ક્રમેક્રમે બધું સ્મૃતિશેષ થતું આવે – માતૃભૂમિ માતૃસંસ્કૃતિ વગેરે ઘસાતા ચાલે. વિદેશ વસવાટનું બીજું પરિણામ તો , જીવવા માટેની નવીનવી જુક્તિઓનો સહારો લઈ નવી દુનિયા ઊભી કરવી તે છે ..’ (પૃ. 222) આમ આ નિવેદનો અને ‘ડાયસ્પોરિક વાર્તાઓ – સંપાદક વિપુલ કલ્યાણી અને અનિલ વ્યાસ ’ની પ્રસ્તાવનામાં સંપાદકોએ ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્યના કેટલાક લક્ષણો

તારવ્યા છે -

1. જે સર્જકો પુર્વે , કોઈ કાળે આફ્રિકામાં જઈ વસ્યા હતા અને રાજકીય પરિસ્થિતિ બદલાતાં યુરોપ-અમેરિકા જઈને પુનર્વસવાટ કર્યો હતો – એ સર્જકોના, માદરે વતન તેમજ આફ્રિકા વસવાટના સ્મરણો – સંવેદનો નિરૂપતું સાહિત્ય .
 2. વિદેશવાસી થયા પછી , મોટે ભાગે પોતાના દેશ-પ્રદેશ અને સમાજ – સંસ્કૃતિની અવિસ્મૃત પરંપરામાં શ્વસતા રહીને વતન-ઝુરાપાને જીવતાં સર્જકોના સ્મરણ –સંવેદનોને નિરૂપતું સાહિત્ય
 3. સ્વદેશ છોડીને વિદેશ વસી , સ્થિર થવા યાહતા અને એ માટેની મજબૂત મથામણ કરતા કરતા વસવાટી ભૂમિ અને તેની સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ ઝીલી – સ્વીકારીને , એ પ્રક્રિયાની પીડા અને આનંદથી સમૃદ્ધ થયેલા સર્જકના સંવેદનોને નિરૂપતું સાહિત્ય .
 4. વસવાટી દેશ-પ્રદેશની આબોહવા ,એના પરિવેશમા પગ ખોડીને ઊભેલા સ્વદેશ-વિદેશની સાંસ્કૃતિક – સાહિત્યિક પરંપરામાં આદાન-પ્રદાનથી સમૃદ્ધ થયેલા સર્જકોના સંવેદનોને નિરૂપતું સાહિત્ય
- (ડાયસ્પોરિકવાર્તાઓ : (સંપાદક વિજય કલ્યાણી અને અનિલ વ્યાસ) વિશેના ચિરાગ ઠક્કરના ઓપિનિયનમાં પ્રકાશિત લેખમાંથી)

ચિરાગ ઠક્કરે આ સમીક્ષામાં એક વાજબી પ્રશ્ન ઊભો કર્યો છે -

‘આજના ઈંટરનેટ, મોબાઈલ અને જેટ-પ્લેનના જમાનામા વિદેશ વસવાટની વ્યાખ્યા બદલાઈ છે. પહેલા વહાણમાં બેસી વિદેશ જનાર વ્યક્તિના ખબર ચાર-છ મહિને મળતાં અને તે ભાગ્યે જ પાછો આવતો અને આવે તો પણ વર્ષો બાદ. આજે ચિત્ર અલગ છે. દેશ-વિદેશ વચ્ચે જીવંત સંપર્ક શક્ય છે અને પ્રશાસન દ્વારા સતત બદલાતા જતાં નિયમોને કારણે એક એવો મોટો વર્ગ છે કે જે બે-ચાર-પાંચ કે દસ વર્ષ રહીને ભારત પાછો જતો રહે છે. તેમને બંને સંસ્કૃતિનો અનુભવ થાય છે. તેઓ જ્યારે ભારતમાં બેઠા-બેઠા તેમની વાર્તા માંડે , તો તેને ડાયસ્પોરિકવાર્તા કહી શકાય ?’

આ પ્રશ્ન જરાય અસ્થાને નથી . ડાયસ્પોરિક સાહિત્યનું સંવેદન વિશ્વ , ઘર ઝુરાપો કે પારકી ભૂમિમાં નહિ રોપાઈ શકાય તેવી મથામણ , પોતાનું ગુજરાતી હોવું જાળવી રાખવા માટે કરવી પડતી વિવિધ કરામતો , મૂળવગરના વૃક્ષોની જેમ વિકસ્યા કરવાની વ્યથા આદિનું આલેખન કોઈ કરે તો એને ડાયસ્પોરિક

સાહિત્ય કહેવું કે કેમ ?

સુરેશ જોષીના જનાંતિકે નિબંધોમા આવતો વતનથી વિખુટા પડ્યાનો અવસાદ , ચંદ્રકાંત બક્ષીના અમેરિકા વિશેના અને રસિક ઝવેરીના અલગારી રખડપટ્ટી દ્વારા ઇંગ્લેંડના પ્રવાસ વિશેના લખાણોને કેમ ડાયસ્પોરિક ન કહેવા તે પણ વિચાર માંગી લે તેવો પ્રશ્ન છે .

ગુજરાતમાં સિદ્ધહસ્ત સર્જક થઈ ગયા પછી વિદેશ જઈ વસનારા સર્જક કોઈ લેખન કરે તો એને ડાયસ્પોરિક કહેવું કે કેમ ? મધુ રાયને અમેરિકા નિવાસ પહેલાના લેખન માટે ડાયસ્પોરા સર્જક કહેવા કે કેમ ?

સાહિત્ય સર્જક અને ડાયસ્પોરા સાહિત્ય સર્જક એમ બે ભેદ પાડવા એ કેટલું યોગ્ય ગણાશે ?

જેમ નારીચિંતન ,દલિત ચિંતન , આધુનિક – અનુઆધુનિક વિચારના ભેદ છે તેમ ડાયસ્પોરિક સાહિત્યને માનવું ?

આમ ગુજરાતી ડાયસ્પોરા સાહિત્ય વિશે વિવિધ સમજણો અસ્તિત્વ ધરાવે છે . ઝોબલાઇઝેશનના આ સમયમાં એ પોતાની અલગ ઓળખ સ્થાપિત કરી શકશે કે કેમ તે પણ એક પ્રશ્ન છે .

(Dr. Deepak Bhanushankar Bhatt hereby undertake that the paper titled “ગુજરાતી ડાયસ્પોરા સાહિત્ય: સંજ્ઞા વિમર્શ” (Gujarati Diaspora Sahitya: sangyaa Vimarsha) submitted by me for the International Conference on “Transnationalism, Culture, and Diaspora in the Era of Globalisation” to be held in Gandhinagar during 21-23 February 2018)

Dr. Deepak Bhanushankar Bhatt
Assistant Professor
Center for Gujarati SLL & CS,
Central University of Gujarat, Gandhinagar
Email : Deepak.bhatt@cug.ac.in
M - 9374964306